

УДК 821.161.2:373.462

О-92

Леся ОХРИМЕНКО

**НАВЧАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ
ДЛЯ УРОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ
ПРАВОПИСНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

У статті розглянуто специфіку роботи на уроках української мови з навчальним матеріалом, дібраним для формування правописних умінь і навичок молодших школярів. Показано, що складовою частиною цієї роботи є використання різних видів текстових вправ розвивального і виховного характеру.

***Ключові слова:** навчальний матеріал, початкова школа, правописні уміння, правописні навички, текст, українська мова, урок, учні.*

Постановка проблеми. Проблема грамотності учнів завжди перебувала в центрі уваги, педагогів, методистів і вчителів початкової загальноосвітньої школи, покликаної навчати й виховувати дітей, формувати в них відповідальне ставлення до навчання, розвивати інтерес до нових знань.

Дослідження, проведене на базі початкових класів загальноосвітніх шкіл Самбірського району Львівської області, переконало, що не всі діти сьогодні належно опановують основи правопису (а дотримання його правил обов'язкове для всіх громадян країни [7, 12]) і досягають передбаченого програмою рівня грамотності [12]. Такий стан речей можна, як видається, пояснити деякими методичними прорахунками. Це підтверджують результати анкетування вчителів

початкових класів Самбірської загальноосвітньої школи № 10. Вони показали, що 56% респондентів спрямовані на механічне заучування орфографічних правил і таке ж їх відтворення на відповідних етапах уроку. 23% учителів домагається свідомого засвоєння цих правил із залученням учнів до їхнього формулювання на етапі первинного сприйняття. І тільки 21% респондентів поєднує вивчення орфографічних правил із виконанням вправ на їх застосування.

Виправленню такого стану речей сприятиме, як видається, вдало дібраний навчальний матеріал. Однак спеціального дослідження про його використання на уроках української мови в початковій школі задля формування правописних умінь і навичок молодших школярів досі не підготовлено [14, 3]. Зазначене засвідчує **актуальність** пропонованої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На необхідність використання навчального матеріалу під час вивчення рідної мови вказували представники класичної педагогіки – А.Ф. Дістервег, Я.А. Коменський, Й.Г. Песталоцці, Ж.Ж. Руссо. Їхні ідеї розвинули О.М. Буслаєв, О.М. Пешковський, К.Д. Ушинський, В.О. Сухомлинський та ін. [13; 15]. На думку К.Д. Ушинського, у початковій школі потрібно застосовувати вправи для тренування учнів у грамотності [15, 123]. В.О. Сухомлинський був переконаний, що учням потрібно систематично подавати різноманітні правописні відомості в поєднанні з навчальним матеріалом [13, 54].

На початку 80-х років ХХ ст. у методиці навчання орфографії набула актуальності теорія свідомого вироблення орфографічної навички. Вона ґрунтувалася на думці про важливість граматичних знань в опануванні орфографічних правил [1; 2; 3; 5; 6; 7; 9; 10]. Сучасні методисти розглядають питання формування правописних умінь і навичок учнів початкової школи в нерозривному зв'язку з засвоєнням правил вимови й відомостей із фонетики, лексики, граматики та пропонують застосовувати для цього різноманітні види комплексних вправ [2; 3; 9; 10].

Мета статті – висвітлити засади добору навчального матеріалу для правописних вправ та розкрити особливості його опрацювання на уроках української мови в початкових класах.

Відповідно до Закону України “Про загальну середню освіту” в практику загальноосвітніх шкіл впроваджено Державний стандарт загальної початкової освіти [5, 1 – 17]. У ньому окреслено вимоги до змісту, обсягу й рівня освітньої підготовки молодших школярів у школах України.

У новій навчальній програмі з української мови для початкових класів ураховано основні положення Державного стандарту стосовно освітньої галузі “Мови і література”. Її зміст диференційовано за чотирма взаємопов’язаними змістовими лініями: мовною, мовленнєвою, соціокультурною, діяльнісною [5; 12]. Навчальний матеріал зосереджено в мовній змістовій лінії. Відповідно до неї побудовано програму й укладено підручники з української мови для кожного з класів початкової школи.

Так, формулювання правописних тем у 2 класі ґрунтується на таких правилах, як вимова і правопис голосних звуків у наголошених і ненаголошених позиціях, вимова і правопис дзвінких приголосних у кінці складу й слова, вживання апострофа й великої літери, перенос слів із рядка в рядок [12, 25].

У програмі з української мови для 3 класу правописні правила пов’язані з розділами “Будова слова”, “Частини мови” [12, 35], а для 4 – із розділом “Частини мови” [12, 49]. Нею передбачено оволодіння орфографічною та пунктуаційною грамотністю: правильно писати словникові слова й слова на вивчені правила, правильно вживати розділові знаки на відповідні правила.

У нових підручниках із української мови орфографічні відомості подаються в такому порядку: спочатку наводиться теоретичний матеріал з фонетики чи граматики, далі – відповідне правило правопису. Так, після розділу “Звуки і букви” учні вивчають низку правил, що ґрунтуються на фонетичних закономірностях мови. У 3 класі в розділі “Будова слова” пропонуються правила правопису ненаголошених [е], [и] в корені слів, правопис слів, які треба

запам'ятати, правопис префіксів, суфіксів тощо. У 4 класі кожен із підрозділів розділу “Частини мови” завершується правилами про правопис закінчень іменників, прикметників, дієслів, числівників і про написання найуживаніших прислівників та прийменників.

Кожне правило правопису містить інструкцію щодо написання слів. Залежно від змісту інструкції Д.М. Богоявленський виділяє три групи правил: одноваріантні, двоваріантні та правила-рекомендації [2, 100].

Одноваріантні правила пропонують один варіант написання для тієї самої фонетичної чи граматичної ситуації. Наприклад, після губних б, п, в, м, ф перед я, ю, є, ї пишеться апостроф. Ситуація тут фонетична: наявність звуку [й] перед голосними [а], [у], [е], [і] [4,102].

Двоваріантні орфографічні правила містять вказівку на два варіанти написань. Вибір одного з них пов'язаний із додатковими фонетичними, граматичними чи семантичними орієнтирами. В українській мові таких правил небагато. До них належать правила вживання префікса з-(с-), написання закінчень іменників -ою, -єю; -ом, -ем; написання прийменників і префіксів, вживання великої літери тощо [2, 145].

Третя група – правила-рекомендації. Вони містять інструкцію, яка пропонує прийоми для правильного написання слів. Ці правила охоплюють морфологічні написання – ненаголошених [е], [и], дзвінких і глухих приголосних звуків та деякі інші [2, 211]. Матеріал для вивчення правил цієї групи в підручниках для 2 і 3 класів упорядковано належно грамотно: їх виділено кольором або курсивом, значну їх частину виконано у вигляді таблиць або схем.

У формуванні мовних умінь і навичок велику вагу мають, як відомо, вправи. Вони можуть будуватися на 1) словах; 2) окремих, не пов'язаних за змістом реченнях; 3) текстах. Стосовно цього критерію співвідношення вправ з вироблення орфографічних навичок молодших школярів у підручниках із української мови для кожного з класів початкової школи виглядає так:

1) вправи, які мають за основу слова: у підручнику для 2 класу їх 23%; для 3 – 25%; для 4 – 18%;

2) які мають за основу речення: у підручнику для 2 класу їх 43%, для 3 – 46%, для 4 – 34%;

3) які мають за основу тексти: у підручнику для 2 класу їх 34%, для 3 класу – 39%, для 4 – 48%.

Це слугує підтвердженням того, що в програмах і підручниках визначено навчальний матеріал за класами, який розподілено для вивчення протягом року.

За жанрами в підручниках переважають уривки з оповідань; за стилем – науково-популярні тексти на природничу тематику, попри те, що немалий їх відсоток припадає на художні тексти.

Із метою успішного формування в молодших школярів правописних умінь і навичок ми добирали навчальний матеріал для різнотипних вправ [14], причому враховували:

- щоб цей матеріал містив розвивальні й виховні можливості;
- щоб забезпечував свідоме засвоєння правописних правил;
- щоб кожна з вправ відповідала лінгвістичній природі орфограми й етапу формування правописної навички.

До уваги бралось також і таке: якщо вміння розпізнавати орфограму в учня не сформоване або сформоване недостатньо, то він не зможе застосувати вивченого орфографічного правила. Скажімо, якщо учні 2 – 4 класів не почують звука [й] після губних і не співвіднесуть його з правилом, то не вживуть апострофа у відповідних словах [бити – б'ю; сім – сім'я]; якщо не почують подовженого м'якого звука у словах “знання”, “життя”, то напишуть лише одну літеру; якщо не усвідомлять, що в словах [лежно], [вожно] виділені звуки є орфограмою, де треба застосовувати правило перевірки, то теж припустяться помилки.

Одним із критеріїв добору навчального матеріалу є урахування необхідності розвивати в молодших школярів такі пізнавальні процеси, як увагу, спостереження, уяву. Ще К.Д. Ушинський писав, що “увага є ті єдині двері, через які в душу дитини входять явища зовнішнього світу” [15, 124]. Увагу учнів привертає насамперед слово вчителя й наочність. На уроках української мови найчастіше використовують зорово-слухову наочність: таблиці, схеми, звукові моделі. Наприклад,

ми використовували таблиці на зразок “Пиши правильно”, “Вимовляй так, а пиши по-іншому”. Вони допомагали виховувати увагу до орфограми, забезпечували участь у сприйнятті нових орфографічних відомостей якомога більшої кількості аналізаторів, а також мисленневих процесів.

Ще одним критерієм є врахування активності й самостійності учнів під час опрацювання орфографічного матеріалу. Успішність у становленні правописних умінь багато в чому залежить від того, наскільки активно учні включаються в навчальну роботу ще на етапі пояснення орфографічного явища. Учитель має не сам пояснювати дібраний для спостережень матеріал, а залучати до цього учнів, що забезпечить активність і свідомість знань. Самостійність молодшого школяра виявляється у вмінні знаходити і розпізнавати орфограму в слові, реченні, тексті.

Орфографічні вміння, доведені до автоматизму, переходять у навички. Правописна навичка – це автоматизована дія, яка формується на основі умінь, пов’язаних із засвоєнням комплексу знань і їх застосуванням на письмі [6]. Вона включає дії, засновані на усвідомленні орфограм і правил, а також операції з застосування цих правил [7, 45]. Під орфограмою розуміють “написання, яке відповідає правилам правопису та вимагає застосування цього правила” [6, 54]. Хоча програмою з української мови не передбачено ознайомлення з терміном “орфограма”, але вчителі доволі часто послуговуються ним, оскільки він зручніший за термін “написання”.

Отже, добір навчального матеріалу має підпорядковуватися таким критеріям:

- опора на знання з фонетики й граматики;
- взаємозв’язок орфоєпії й орфографії;
- залежність написання від його лінгвістичної природи;
- взаємодія зорових, слухових та артикуляційних відчуттів;
- зв’язок правопису з розвитком мовлення [8, 8 – 10].

Однією з найпоширеніших правописних вправ є списування. Воно передбачає формування в учнів умінь запам’ятовувати графічні

образи слів та переписувати свідомо текст. Серед завдань найчастіше виділяють такі:

1) списування з підкресленням букв, написання яких пояснюється вивченими правилами правопису;

2) вибіркоче списування (у зв'язку з поставленими завданнями чи запитаннями);

3) списування зі зміною форми слова;

4) списування з фонетико- чи граматико-орфографічними завданнями;

5) списування з дописуванням пропущених букв;

6) списування з логічними завданнями: на класифікацію слів, групування за граматичними, орфографічними чи лексичними ознаками, будовою тощо.

Ми дібрали зв'язні тексти відповідно до нормативних вимог шкільної програми і застосовували їх у процесі роботи над правилами української мови в 2 – 4 класах.

Подаємо взірці дібраного нами орфографічного матеріалу з різноманітними завданнями:

2 клас. Прочитати текст, списати, розкриваючи дужки.

У Лисиці був синок – руденьке Лисенятко. Він (навчатися) у першому (клас). Щоранку мама проводжала сина до(школа).

Лисенятко було не дуже стараним учнем. Йому не хотілося (ранок) прокидатися, умиватися, чистити зуби, снідати.

От Лисенятко й вирішило: не піду сьогодні до (школа).

– Мамо, – прошепотіло жалібно вранці, – у мене зуб болить.

Воно думало, що мама скаже: “Бідне моє Лисенятко, лежи в (ліжечко), не ходи до школи, зараз я тобі солодкої (кашка) дам.

3 клас. Прочитати текст і списати, вставивши замість крапок потрібні букви.

Червона казка літа

М...телеки літають над з...млею і наді мно.... Малина в городі така рясна і достигла, що ос...пається від доторку л...гкого віт...рцю. Не в...тримую і біжу в мал...нник, щоб поласувати ягодами.

Для мен... літо – це довгі-пр...довгі канікули, річка, густі трави, в яких можна заховатись. Це різнобарвні яскраві квіти, з яких плету віночки (За М. Людкевич).

Одним із видів списування є зорові диктанти, для яких добирається матеріал, що легко запам'ятовується, – віршовані рядки, загадки, прислів'я, окремі слова, речення.

4 клас. Прочитати і списати текст.

На високій тополі, що стоїть над шляхом, живе ткач-павук. Сидить він високо-високо, аж під самою хмарою. Ось як пливе біла хмаринка над тополею, то з неї сиплеться пух. Падає пух на тополю, а павучок ловить його й ловить. І пряде з пушинок тонесенькі ниточки. З ниточок тче собі гніздечко, а зайві ниточки падають із тополі й летять – летять (В. Сухомлинський).

Із метою перевірки якості умінь списувати варто застосовувати контрольне списування тексту з дошки. Наприклад, прочитайте текст, визначте, про кого в ньому розповідається. Знайдіть головних героїв, дайте їм характеристику. Спишіть другий абзац тексту, перекажіть його.

Конвалія

Уже півроку хворіє наша однокласниця. Ноги в неї нерухомі. Лежить Наталя в ліжку. Ми її не забуваємо. Ходимо до неї щодня.

Весною ліжко поставили біля вікна. Дівчинка дивилася на травичку. Їй дуже хотілося по ній походити. Побачила Наталя в траві листочки конвалії. Між ними білі дзвіночки. Вона дуже зраділа.

Якось уночі злива зламала конвалію. Для Наталі це горе. Ранком ми пішли до лісу, викопали конвалію й посадили її замість зламаної.

Прокинулася Наталя, побачила білі дзвіночки й усміхнулася (За В. Сухомлинським).

Серед основних вимог, які ставляться до контрольного списування, називають такі: грамотність, каліграфічна правильність, швидкість. Норми швидкості письма і її оцінювання наведено в нормативних документах [11, 50 – 51].

Ми уклали пам'ятку для вчителя, якою можна скористатися під час проведення списування на швидкість. Вона зводиться до такого:

- читання вчителем записаного на дошці тексту;
- пояснення значень нових слів;
- повідомлення мети та завдання (те, що учні мають зробити і як саме).

Усі перераховані види списування ефективні, бо вимагають залучення майже всіх аналізаторів – мовно-рухових (кінестетичних), зорових, моторних.

Для формування в учнів 2 – 4 класів орфографічних умінь і навичок важливо використовувати на різних етапах уроку словникові (слухові, зорові, зорово-слухові) диктанти, до того ж на орфограми, що ґрунтуються на різних принципах, скажімо, морфологічному: “Написання слів з “е” та “и” (*село, весна, зима, зерно; села, весни, зими, зерна*; “Правопис префіксів роз-; без-” (*розповів, розказав, розговорився, безмежний, безстрашний, безкрилий, безкрайї, розписав, розбив, роз'їхатись, безкоштовний, безлюдний*).

Із метою запобігання орфографічним помилкам варто проводити з'ясувальні та пояснювальні диктанти. Алгоритм для проведення з'ясувальних диктантів виглядає так. Учні

- 1) сприймають текст диктанту на слух;
- 2) визначають слова з орфограмами, записують їх на дошці і пояснюють правопис;
- 3) записують речення (слова) під диктовку вчителя;
- 4) перевіряють записане;
- 5) виконують завдання з розвитку зв'язного мовлення.

Цей вид диктанту спрямований на формування умінь розпізнавати орфограми за характерними для них фонетичними чи граматичними ознаками.

Можна запропонувати для цього виду диктантів такі тексти:

2 клас.

Лисячий хвіст

Позичив малий Зайко лисячий хвіст. І здивувався: рудий, довгий, пухнастий. От і питає :

– Лиско, навіщо тобі такий довгий хвіст?

– Сліди замінати. Ось украду я курочку, люди женуться, от-от спіймають. А я біжу по сніг , слід замінати. Люди й не знають, куди я побігла.

Приходить Зайко до матері й просить:

– Мамо, зроби мені з коноплі такий хвіст, як у Лиски. Хочу сліди замінати. Хочу, щоб люди не знали, куди я побіг.

Мати й каже:

– Дурненький ти, Зайче. Тобі не тікати треба, а вміти будь-кого перехитрити. Побачиш людину з рушницею – то мисливець. Затайся і сиди тихенько. Він і не побачить тебе. Твій хвіст – це твоя голова.

І погладила мати Зайчика-синочка лапкою по голові (В. Сухомлинський).

3 клас.

Хто розфарбував веселку ?

Відшумів і пішов геть літній дощ. Із-за хмар виглянуло сонце – і враз через небо від краю до краю перекинулась веселка. Сергійкові дуже захотілося намалювати райдугу. Він дістав чистий аркуш паперу, олівці і взявся до роботи.

– Хіба ж це веселка?! – почувся знезацька чийсь голос. Хлопчик оглянувся – на стіні танцював веселий сонячний зайчик.

– Здрастуй, хлопчику! Це я розмовляю з тобою, Сонячний промінчик. Ти невірно розфарбував веселку. Я це знаю, бо веселка – то моя робота.

Як це? Ти білий, а вона різнокольорова.

– Я тільки здаюся білим, - відповів Промінчик. – Насправді в мене змішалось багато променів різних кольорів. Не віриш? Переконайся сам. Тільки для цього потрібна призма. Вона уміє розкладати білий промінь на сім кольорів веселки: червоний, оранжевий.

Висновки. Отже, навчальний матеріал потрібно добирати об'ємно, можна окремими блоками, завершеними частинами. Якщо забезпечити цілеспрямоване вивчення правил правопису, то це дасть змогу більше часу приділяти формуванню правописних дій в учнів початкових класів.

Література

1. Біляєв О.М. та ін. Концепція мовної освіти в Україні / О.М. Біляєв, М.С. Вашуленко, В.М. Плахотник // Рідна школа. – 1994. – № 9. – С. 71 – 73.
2. Богоявленский Д.Н. Психология усвоения орфографии. – 2-е изд. перераб. и доп. / Д.Н. Богоявленский. – М., 1966. – 416 с.
3. Вашуленко М.С. Орфоепія і орфографія / М.С. Вашуленко // Посібник для вчителів. – К., 1982. – 87 с.
4. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі : методичний посібник / М.С. Вашуленко. – К. : Освіта. – 2006. – 268 с.
5. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова школа. – 2011. – № 7. – С. 1 – 17.
6. Зимульдінова А.С., Проць М.М. Методика викладання української мови в початкових класах. Методичні рекомендації / А.С. Зимульдінова, М.М. Проць. – Дрогобич : Посвіт, 2007. – 136 с.
7. Зимульдінова А.С. та ін. Учись грамотно писати / А.С. Зимульдінова. – Дрогобич, 1998. – 75 с.
8. Кравченко М.П. Окремі аспекти вивчення орфографії / М.П. Кравченко // Початкова школа. – 1991. – № 11. – С. 4 – 8.
9. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів // Початкова школа. – 2011. – № 8. – С. 8 – 10.
10. Методика викладання української мови. Курс лекцій. 3 частина / М. Проць, А. Зимульдінова. – Дрогобич : Вимір, 2008. – 272 с.
11. Методика навчання української мови в початковій школі : навчальний посібник / за наук. ред. М.С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 364 с.
12. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1 – 4 класи. – К. : Видавничий дім “Освіта”, 2012. – 392 с.
13. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови / В.О. Сухомлинський // УМЛШ. – 1987. – № 1. – С. 53 – 57.
14. У світі орфограм / Л. Мовчун, А. Присяжнюк. – К. : КПМО, АСТ-ПРЕС, 2007. – 96 с.
15. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. / К.Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 123 – 127.

Охрименко Леся. Учебный материал для уроков украинского языка как средство формирования орфографических умений и навыков младших школьников. В статье рассмотрена специфика работы с учебным материалом на уроках украинского языка с целью формирования орфографических умений и навыков в учащихся начальной школы. Показано, что составной частью этой работы является использование разных видов текстовых упражнений развивающего и воспитательного характера.

Ключевые слова: навык, начальная школа, правописание, учебный материал, умения, ученики, урок, украинский язык, формирование.

Okhrimenko Lesya. Selection of educational material at the lessons of the Ukrainian language as a means of forming primary school students' spellings abilities and skills. The article deals with the specifics of educational material at the lessons of the Ukrainian language with the purpose of forming primary school students' spellings abilities and skills. It is shown that a component part of this work is the use of different types of text exercises of developing and educating character.

Keywords: educational material, primary school, spellings abilities, spellings skills, text, Ukrainian language, lesson, students.